ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Том 101, 2008

ANNUAIRE DE L’UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE D’HISTOIRE
Tome 101, 2008

# БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА РУСНАЦИТЕ ПРЕЗ XIX ВЕК (НАЦИОНАЛЕН ХАРАКТЕР И ВЗАИМНО ВЪЗПРИЕМАНЕ)

ИГОР И. КАЛИГАНОВ

*Игорь И. Калиганов.* БОЛГАРЫ ГЛАЗАМИ РУССКИХ В XIX СТОЛЕТИИ (НАЦИОНАЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР И ВЗАИМОВОСПРИЯТИЕ)

В статье впервые предпринимается попытка осветить истинное восприятие болгар глазами русских в XIX столетии. Обычно эта тема раскрывалась с недомолвками, обхождением острых углов и замалчиванием тех трудностей, которые неизбежно появлялись в результате взаимного непонимания между русскими освободителями и порабощённым турками болгарским населением. Это непонимание возникало не только вследствие различия болгарского и русского языков, а, прежде всего, из-за недостаточного знания русских местных обычаев и психологии болгар, сформировавшейся в условиях иноземного ига. По этой причине русские очень часто ошибочно толковали поведение болгар, будучи не способны правильно понять его истинную подоплёку.

Темата, която засягаме, е доста деликатна и чувствителна, но не защото според традицията трябва да се премълчават неприятните моменти и за двете страни и майсторски да се заобикалят острите ъгли – ще се постараем да говорим за тях, без да премълчаваме нищо. Темата е сложна за разкриване, защото взаимоотношенията между българите и руснаците не са неизменни, а напротив – те са много подвижни, имат своята вътрешна динамика и бързо преминават в противоположни състояния. Тук е мястото да се напомни за историческия факт, който е добре известен на специалистите: само за седем години

след войната (1877–1878) до 1886 г. се преминава от състояние на взаимно обожание към прекъсване на дипломатическите отношения между България и Русия и размяна на взаимни злобни нападки в пресата на двете страни. Но това се отнася предимно до взаимоотношенията на руснаците и българите, а не до националния характер на последните, макар че едното, без съмнение, е свързано с другото. Трябва да се отбележи и това, че руснаците имат слаба представа за българската менталност, за това, как българите възприемат света и какви са истинските им чувства, които те изпитват към освободителите. След руско-турската война от 1877–1878 г. военният кореспондент, писател и журналист В. И. Немирович-Данченко справедливо отбелязва, че грохотът на войната, отчаянието и злобата не дават възможност за внимателно вглеждане в българския народ, поради което се получава, че „[…] да освободим българите – освободихме ги, но да ги опознаем – не ги опознахме […]“[1].

Основна цел на нашата статия е да се систематизират наблюденията на руснаците за националния характер на българите и техните неоднозначни отношения с освободителите през XIX в. Трябва да отбележим, че като предаваме съдържанието на източниците, ние се стремим да запазим тяхната лексика и тоналност, като избягваме неуместната в случая академична гладкост. Искаме да направим и уговорката, че в статията не се разглеждат онези сведения, които руснаците могат да почерпят от излизащите през XIX в. преводни печатни трудове с историческа и географска тематика. Групата от такива източници, найранните от които се отнасят към 10-те и 20-те години на посочения век, не е толкова малка[2] и със самото си съществуване опровергава грешното широко разпространено мнение, че България е открита за руснаците от учения Ю. И. Венелин, който едва ли не изважда на бял свят цяла страна и цял народ от бездната на историческото небитие. За България и българите в руското общество не са зле осведомени още преди 1829 г., когато излиза знаменитият труд на Ю. И. Венелин „Древните и днешните българи…“ Вярно е, че тези сведения като цяло са вторични, авторите им ги заимстват един от друг, прехвърлят се от книга в книга, създавайки един примитивен стереотип за българите: българският народ е мирен и трудолюбив, покорен и съвсем необразован[3]. Но и самият

---

[1] *Немирович-Данченко, В. И.* После войны. Очерки и впечатления русского корреспондента в освобожденной Болгарии. СПб., 1880, с. 2.

[2] Вж. напр.: *Гурьянов, И.* Взгляд на Турецкую империю в теперяшнем ее состоянии. М.,1828; Молдавия, Валахия и Булгария. – Московский телеграф, 1828, т. 20, № 8, 522–526; [*К. С. Полевой*]. Взгляд на состояние турецкого государства. – Пак там, 1829, ч. 28, № 16, август, 465–481; *Ладыженский, М.* Взгляд на Европейскую Турцию и окрестности Константинополя. СПб., 1828; Новейшие исторические, политические, географические сведения о Турецкой империи, заимствованные из достоверных путешествий и исследований исторических. Ч. 1–3. М., 1828.

[3] *Достян, И. С.* Българите в руската литература и периодичен печат през първите десетилетия на XIX в. – Във: Българското възраждане и Русия. С., 1981, 193–210, 208.

Ю. И. Венелин, създавайки своя труд, няма преки контакти нито с България, нито с българите в тяхната историческа родина, а се опира на сведения, взети от други автори[4].

Преди Ю. И. Венелин за България и българите пише например А. М. Спиридов, който служи в генералното консулство в Букурещ и се сблъсква в Дунавските княжества с български преселници, т.е. наблюдава ги със собствените си очи[5]. Той свидетелства за наличието в България на огромно количество едър рогат добитък, на безброй стада овце, за изключителното плодородие на българската земя, която дава богати реколти от пшеница и царевица, ражда сочни плодове и големи зеленчуци, за изобилието от дивеч в планините и горите и за природната благодат, която превръща страната в райско кътче[6]. Въпреки това, в тези свидетелства определено присъства вторичност, като се има предвид, че самият А. М. Спиридов не е пътувал до България и фактически предава на читателя впечатленията на руски офицери, които били по българските земи по време на руско-турската война от 1806–1812 г., или на влашките и молдовските търговци, които често отиват при съседите българи с търговски цели. Вторични и противоречиви изглеждат и характеристиките му относно българите като народ. От една страна, А. М. Спиридов пише, че българите са храбър народ, но не и предприемчив, а от друга, твърди, че много българи имат склонност към търговията и извършват големи и изгодни търговски сделки, като продават занаятчийска продукция във Влашко, Молдова, Сърбия, Трансилвания, Унгария, Австрия и Русия[7]. Към последния въпрос ще се върнем по-късно, а засега само ще отбележим, че свидетелствата на А. М. Спиридов не са основани на лични визуални наблюдения, а са получени от втора ръка.

Като цяло на правилната оценка за българите, за поведението им и националните им качества в голяма степен пречи незнанието на българския език от страна на руснаците. Тук трябва да се отбележи и фактът, че до Освобождението на България българите нямат кодифициран общонационален книжовен език. Речта им представлява пъстра смесица от турцизми, гърцизми и диалектизми, които славянско-руското ухо трудно възприема. Майор-квартирмайсторът Чуйкевич, който преминава Дунава по време на руско-турската война от 1806–1812 г., не възприема българския език като славянски и пише само за приликите му със славянското наречие („много напомня на Славянското

---

[4] *Венелин, Ю. И.* Древние и нынешние болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к россиянам. М., 1829, с. 17; *Калиганов, И. И.* Болгария и болгары глазами русских в XIX столетии (В период русско-турецкой войны 1878–1879 гг. и до нее). – Във: Славянский мир в третьем тысячелетии. Россия и славянские народы во времени и пространстве. М., 2009, 44–45.

[5] [*Спиридов, А. М.*]. Краткое обозрение народов Славянского племени, обитающих в Европейской части Турецкой империи. – Северный архив. СПб., 1825, № XV, 191–234.

[6] Пак там, 198–199.

[7] Пак там, с. 195, 200.

наречие“)[8]. А споменатият служител на руското консулство в Букурещ А. М. Спиридов, сблъсквайки се с българите в този град и в Дунавските княжества, се съмнява дали изобщо българското наречие принадлежи към славянското, защото то, по думите му, „е различно от славянския език и на различни места, където се говори, е развалено и примесено с други“[9]. Наистина съществува и противоположно мнение, дадено от издателя и публициста А. С. Суворин през 1876 г. по време на работата му като кореспондент към руското посолство в Константинопол. „Българският език – пише той – е почти руски език и колкото повече се развива, толкова повече ще се доближава до руския.“[10]

Обаче подобна гледна точка е плод на явно славянофилско преувеличаване. И колко е далеч тя от истината личи от лингвистичния казус от периода на освободителната руско-турска война от 1877–1878 г. Военният кореспондент В. И. Немирович-Данченко разказва как изгладнял руски офицер поискал в Търново от местен дюкянджия да му даде незабавно прясна „булка“ (на руски „кифла“ – бел. на прев.), което предизвикало у българина пълно объркване и нервна възбуда. Дюкянджията твърдял, че „булката“ му е само една и си е негова. По-късно се изяснило, че на български думата „булка“ означава „млада съпруга“ и българинът си помислил, че офицерът иска точно нея[11]. Този случай ми е описван с чувство за хумор не един път в България, като грешно е отнасян към времето на Втората световна война. В действителност обаче всичко е било много по-сурово, а ситуацията не е била никак хумористична. Офицерът кипнал (стиснатият българин си признавал, че има „булка“, но искал да си я „изяде“ сам, без да я сподели с изминалия четиридесет версти в марш на скок руснак) и хубавичко набил скрънdзата[12].

Съществува и известно неразбиране на някои жестове, които при българите означават нещо съвсем друго, в сравнение с това, което означават при руснаците. Първоначално много недоразумения възникват например във връзка с навика на българите да клатят глава при несъгласие, отрицание или отказ. С това, както отбелязва участникът във войната от 1877–1878 г. ротмистър В. В. Воейков, руските войници успели да свикнат чак впоследствие[13]. Доста по-невинни били някои разминавания в обичаите на българите и руснаците при посрещането на гости. Повечето руски пътешественици и военни по време на освободителната руско-турска война от 1877–1878 г. отбелязват навика

---

[8] Стратегические рассуждения о первых действиях россиян за Дунаем в 1810 г. с историческими и статистическими замечаниями. Сообщено от служившего по Квартирмейстерской части отставного Майора и Кавалера Чуйкевича. – Във: Военный журнал. СПб., 1810. Кн. 4. Сентябрь, с. 91. Бел. № 1.

[9] *Спиридов, А. М.* Цит. съч., 193–194.

[10] *Суворин, А. С.* Откажемся от Болгарии. – Новое время (СПб.), 21сент. 1876, с. 1.

[11] *Немирович-Данченко, В. И.* Цит. съч., с. 4.

[12] Пак там.

[13] *Воейков, В. В.* От Дуная до Царьграда. 1877–1878. Записки участника. М., 1900, с. 16.

на българите да черпят госта с чаша студена вода и купичка сладко от сливи, вишни, розови листа и др.[14] Такова поведение напълно противоречало на руската поговорка за посрещане на гости: „Каквото има в печката, слагай го на масата“. Но това разминаване е свързано с много исторически и географски фактори. В България канят гости, не за да ги нахранят до пръсване, а за да си поговорят приятно. Да си хапне до насита гостът може и вкъщи, още повече че обикновено той живее или в съседната къща, или съвсем наблизо. България е малка страна… Що се отнася до гостите отдалече: към тях отношението на българите е съвсем друго. Журналистът В. В. Крестовски пише, че свищовският чорбаджия Вълко Поварджиев (най-вероятно В. В. Крестовски преиначава по руски маниер българската фамилия Павурджиев – И. И. К.), при когото той бил отседнал по време на войната от 1877–1878 г., го гощавал не само с вода и сладко, но и всеки път настоятелно го викал да обядва, като специално слагал в трапезарията висока европейска маса със столове[15]. Това било правено специално за госта, тъй като българите по онова време обикновено се хранели на ниска турска масичка, наречена „софра“.

Друго несъответствие е навикът на българите да сервират след ядене силно кафе в малки чашки, без никога да предлагат на гостите чай. Когато руснаците молели да им направят чай, им сервирали някакъв „бъркоч“ с подправки, който никак не ставал за пиене[16]. На свой ред пък българите се чудели как може да се пият такива количества горещ чай, при това по няколко пъти на ден[17]. Руснаците се дивели как българите пият разредена водка от карамфил (това най-вероятно е анасонова ракия – И. И. К.)[18] и постоянно молели да не се разреждат спиртните напитки. По отношение на употребата на силни напитки се отбелязва, че българите могат да пият и винаги го правят с мярка. По време на цялата война от 1877–1878 г. руснаците не виждат нито един пиян българин по българските земи. В същото време пък българските „братушки“[19] бързо откриват слабостта на руските войници към спиртните напитки и изваждат да продават бъчви с вино и ракия покрай пътищата по маршрута на руските войски. Бдителните командири вземат мерки срещу напиването на руските войници по време на марш, като заповядват да се излива съдържанието на съдовете на пътя[20].

---

[14] *Крестовский, В. В*. Собрание сочинений. Т. 5. Двадцать месяцев в Действующей армии в 1877–1878 годах. СПб., 1879, с. 167.

[15] Пак там.

[16] *Воейков, В. В.* Цит. съч., с. 17 (При молбата на ротминистъра за чай българските хазяи му донесли чай с канела. – *И. И. К.*).

[17] *Южаков, Е. П.* Один месяц в Болгарии. – Современник (СПб.), т. 84, № 11, 1860, 193–220, 203.

[18] *Воейков, В. В.* Цит. съч., с. 111.

[19] „Братушки“ започнали да се наричат едни други с умиление българите и руските войници.

[20] *Немирович-Данченко, В. И.* Год войны (дневник русского корреспондента). 1877–1878. Т. 2. СПб., 1879, с. 263.

Но такова учудване един от друг е породено от разликите в обичаите и нравите на българите и руснаците и не е отражение на някакви черти на българския национален характер. Тази разлика съществува и до днес и има константен характер. Същото се отнася и до наблюденията на руснаци, които са посетили българските земи през XIX в. и са писали за природата, климата, градовете и селата в България, за българските къщи, народните носии, сватбените и погребалните обреди[21]. По друг начин стоят нещата с взаимното възприятие между българи и руснаци. В. И. Немирович-Данченко, както се спомена в началото на статията, правилно отбелязва пълното непознаване на българите от страна на руснаците в периода на руско-турската война от 1877–1878 г**.** В спомените му четем, че сред руснаците се говори за запазен в някои райони обичай при българите, според който престъпниците се набиват на кол; някакъв полковник съвсем сериозно заявява, че българите зашиват неверните си жени в кози мехове, а след това ги давят в Босфора (очевидно полковникът не е знаел колко далеч от България се намира Босфорът)[22]. Наред с всички нелепости за българите, в руското съзнание съществува и идеализираната представа за потиснатите от турците българи, които само чакат да бъдат освободени, като при това се надяват единствено на Русия.

Заслугата за създаването на образа на нещастния, забравен от всички, достоен български народ е на учения Ю. И. Венелин. Своя труд „Древните и днешните българи...“ той най-вероятно създава във връзка с руско-турската война от 1828–1829 г. (която, както се вярвало, можела да доведе до освобождение на българите) и затова неслучайно нарича своето съчинение „полемично“. То е пропито с романтичен патос, изпълнено е с възклицания, директни обръщения и призиви към съвестта на руската общественост. Той се учудва, че „никой славянин не плака над тялото на убития лъв“, чийто огромен труп „беше захвърлен в Балканските, Македонските и Румелийските гори“. Точно с него се храни „двурогото чудовище, дошло от пустините на Арабия“. По думите му българският народ е най-многобройният в Европейска Турция, като не отстъпва на гърците, турците и даже на поляците и чехите, а в славянския свят – само на руснаците. Освен това, разпръснали се не само в своите изконни земи, но и в Молдова, Влашко и Трансилвания, българите са преки потомци на народа „някога най-благороден от всички славянски племена“[23]. Но сега той е най-нещастният, тъй като е сведен до робско положение, търпи непрекъснати обиди и унижения от турците и тъне в невежество, както тънат и управляващите го господари. Животът на българите и целостта на тяхната собственост зависи не от правото, а от прищевките на турските паши.

---

[21] Вж.: *Калиганов, И. И.* Болгария и болгары глазами русских в XIX столетии (В период русско-турецкой войны 1877–1878 гг. и до нее). – Във: Славянский мир в третьем тысячелетии…, 41–62.

[22] *Немирович-Данченко, В. И.* После войны..., с. 9.

[23] *Венелин, Ю. И.* Цит. съч., 9–10, 5.

През 20-те –50-те години на XIX в. значителен принос за оформянето на образа на идеалния славянин, който страда от турците, имат и руските славянофили А. С. Хомяков, Ф. И. Тютчев, И. С. Аксаков и др. Славянинът българин се възприема като измъчен, потиснат, послушен, „в меката и симпатична натура на когото има толкова доброта и чистота“. „Вижте – пише за един такъв идеализиран българин писателят В. М. Максимов, – как той вярва, колко искрено ни гледа в очите, как той, простият селянин – „братушка“, се радва на щастието си при вида на своя освободител, на родния си „войник-братушка.“[24] В руското общество е разпространено и мнението, че българите успяват да запазят в националния си характер, социалния си живот и нравите си най-добрите качества и черти на славянските племена благодарение на настъпилото по време на турското робство господство на патриархалния начин на живот. В същото време се смята, че незасегнатостта на българското общество от европейската цивилизация и неопитността му правят българина мек и податлив, като „восък, от който човек може да извае каквото поиска“[25]. Погрешността на такова мнение за многострадалния народ, който е принуден векове наред да се огъва под турското робство, но въпреки всичко оцелява, а не се пречупва, е толкова очевидна, че не се нуждае от никакви доказателства.

По същия начин българите преди освободителната война от 1877–1878 г. също нямат ясна представа за руснаците. Руските войници се появяват много пъти по българските земи през XIX в. и преди освобождението на страната от османско иго, като последното им масово присъствие в страната е почти половин век по-рано, по време на военните действия на руската армия в България през 1828–1829 г., и събитията от онези години вече са успели да избледнеят в историческата памет на народа[26]. Затова представите на българския народ за руснаците имат предимно легендарен характер със силно ограничен митологически регистър. На първо място, трябва да се спомене известната легенда за бъдещия освободител на българите Дядо Иван, чието име се свързва с Иван Грозни, а датира в широкия диапазон от XVI до XVIII в. На второ място: преданието за Беклеш, когото руската императрица Екатерина II уж изпратила заедно със Суворов и княз Потьомкин да освободи българите, а в същото

[24] *Максимов, В. М.* Две войны 1876–1878 гг. Воспоминания и рассказы из событий последних войн Н. В. Максимова (бывшего корреспондента на театре военных действий. Ч. 2. Война в Болгарии. СПб., 1879, с. 596.

[25] Пак там.

[26] Тук не се споменава Кримската война от 1853–1856 г. поради незначителността на бойните действия на руските войски в българските земи през тези години – те се изразяват само във вялата 35-дневна обсада на дунавската крепост Силистра през май – юни 1854 г., а по-късно, поради концентрацията на войски от Австрия на границата на Дунавските княжества и пристигането на войски на съюзниците на Турция – Англия и Франция във Варна, обсадата е вдигната и руските войници се връщат на левия бряг на Дунав. Вж.: *Зайончковский, А. М.* Восточная война 1853–1856 гг. Т. 2. СПб., 1913, 428–429; *Пыпин, А. Н.* Старая и новая Болгария – Вестник Европы (СПб), 1877, № 5, 289–293.

време този митичен герой е с български произход. Преданието е записано по думите на един просяк гуслар на връх Шипка през 1867 г. от известния български писател Любен Каравелов[27]. И накрая – сред народа е разпространена представата за идентичност на „московците“ и българите. Тя се основава на убеждението, че руските царе всъщност са потомци на спасилите се от турците български православни царе[28] и че на север от Дунава живеят техните съплеменници българи, които по-късно започват да се наричат казаци, а тези, които се смесват с други народи – руснаци.

Всички тези мнения и легенди водят до истински взаимен шок по време на освободителната война от 1877–1878 г., когато огромни маси от българското население влизат в пряк контакт с повече от двеста хиляди руски войници и офицери[29], които за първи път навлизат толкова дълбоко в българските земи, стигайки почти до Константинопол. Съотношението между българите и руските войници тогава е три към едно[30]. Такава пропорция не е имало никога преди това, да не говорим за местата на битките или обсадите на градове, където броят на руските войски многократно превишава местното българско население. Българите и руснаците за първи път са включени в толкова мащабни преки контакти и не само се срещат лично, но и извършват множество действия и постъпки, които невинаги водят до взаимно разбиране и одобрение. Ето защо по това време в руските медии и в руското общество се появяват толкова много и толкова противоречиви оценки за българите: „братушките са неблагодарници“, „братушките са готови да споделят последния си залък“, „братушките са скъперници“, „братушките са народ, от който трябва да се учим“, „братушките са страхливци“, „братушките са смелчаци“, „братушките са мързеливци“, „братушките от сутрин до вечер работят неуморно“, „братушките са търгаши“, „братушките се занимават най-вече със селско стопанство“,

---

[27] *Каравелов, Л.* Записки за България и за българите – Във: Възрожденски пътеписи. С., 1969, 227–228.

[28] *Макарова, И. Ф.* Россия в представлениях и отношении к ней болгар (начало XVIII в. – 1875 г.) – Във: Россия и Балканы. Из истории общественно-политических и культурных связей (XVIII в. – 1878 г.). М., 1995, 142–163, 146.

[29] Действащата Дунавска армия наброявала над 260 хиляди души (Вж.: *Ачкасов, В. И., А. П. Барбасов, В. И. Виноградов., Й. Митев., И. И. Ростунов.* Русско-турецкая война 1877–1878 гг. Под ред. И. И. Ростунова. М., 1977, с. 69), но трябва да се има предвид, че в състава ѝ имало не само руснаци, но и представители на други населяващи Руската империя народи: украинци, финландци и др.).

[30] Вж.: Руски пътеписи за българските земи XVII–XIX век. Състав., предг., комент. и бел. М. Н. Кожухарова. С., 1986, с. 168. Посочената тук цифра по разчетите на Ю. И. Венелин (750 хиляди българи в България), разбира се, не отразява числеността на всички българи на Балканите, в това число в Македония и Тракия, но напълно съответства на количеството хора, които участват в театъра на военните действия през руско-турската война от 1877–1878 г. Въз основа на това може да се направи заключение, че общото съотношение между българи и руснаци в този ареал е било приблизително 3:1.

„братушките са богаташи“, „братушките са бедняци“ и т.н. Руската преса, с предразположеност към бързо обобщаване, веднага абсолютизира действията и поведението на отделните българи и ги приписва на целия български народ. Според точната характеристика на А. Н. Пипин руската самодоволна преса „от позицията на собствените си нищожни политически разбирания смело преценява и съди за другите народи“[31].

Ще се опитаме аналитично да подходим към това разминаване на мненията, за да открием причините за появата му. Първите срещи на българите с войниците от руската освободителна армия без съмнение преминават в атмосферата на народно тържествуване. Картината на една от тези срещи, описана от капитан В. В. Воейков, сякаш е излязла от епичното платно на някой художник. По думите му местното население се радва, навсякъде се раздават викове „Добре дошли!“, българите хващат руските войници за ръце, приятелски ги потупват по рамо, водят за юзди конете им, поднасят им ракия и мед, пълнят им торбите с храна[32]. Подобна картина предлага и В. И. Немирович-Данченко, като очертава първата среща на българите с освободителите в Дряново. Според него на улицата излязло всичко живо в града, очите на хората блестели от радост, хвърляли цветя и връзки с ароматни билки на войниците, някаква жена хвърлила сливи на самия В. И. Немирович-Данченко, а други пъхали в ръцете на войниците тютюн и парчета свинска сланина... Най-впечатляващата среща на руските войници с българите обаче, състояла се на 16 юни 1877 г. в първия освободен от турците български град Свищов, е описана в писмото на Н. Д. Шишманова до нейния син И. Д. Шишманов, известният по-късно учен. „Не може да се опише каква беше радостта и какво беше щастието на хората! Всички се устремиха към долния квартал, за да ги (руските войници – И. И. К.) пресрещнат, а жените и децата изпокъсаха всички цветя, за да направят букети и да ги хвърлят на минаващите през града войски, непрекъснато крещейки „У-р-р-а“ . И така беше от осем часа вечерта до два часа през нощта“ – пише тя на сина си[33].

По време на подобни срещи се материализират вековните очаквания на българите за свобода, радостта от освобождението от чуждо владичество и очакването за нов, по-добър живот. Очакванията у българите за свобода през целия XIX в. нарастват с всяка поредна руско-турската война: 1806–1812 г., 1828–1829 г., 1853–1856 г. и накрая войната от 1877–1878 г. Надеждите за освобождение от турците се свързват с Русия и затова руснаците биват посрещани по българските земи така топло, дори когато те се появяват по други поводи. Монахът Парфений, който през 1839 г. преминава през българските земи на път за Атон,

---

[31] *Пыпин, А. Н.* Наша печать и болгарские дела. – Вестник Европы, 1877, № 10, 878–899, 885.

[32] *Воейков, В. В.* Цит. съч., 80–81.

[33] *Немирович-Данченко, В. И.* Год войны (дневник русского корреспондента). 1877–1878. Т. 1. СПб., 1878, с. 35; Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в трех томах. Т. 2. М., 1964, с. 43, № 109. Писмо от 28 юни 1877 г.

си спомня как възрастна двойка българи посрещнала изморените до смърт и измокрените до кости руски поклонници. Българите не само с радост дали подслон на пътниците, но и им измили краката, дали им топли чорапи и сухи дрехи и разделили хляба си с тях, както библейските Авраам и Сара. В Калофер местните жители, като научили откъде идват странниците, дълго ги убеждавали да им погостуват поне още една седмица, тъй като по-рано те никога не били виждали руснаци[34]. А на посетилия през 1855 г. българските земи представител на Славянския комитет и сътрудник на списание „Съвременник“ Е. П. Южаков силно впечатление му правят трогателните сбогувания с българите. Те дълго не искат да го пускат, но тъй като прощалният час все пак настъпва, мало и голямо от цялото село излиза да го изпрати. Десетина българки подаряват на всички гости везани кърпи за техните сестри и жени. Мъжете и момчетата тичат пред гостите близо три километра, като се обръщат назад към тях и се спъват по неравния път. Когато идва кулминационният момент преди раздялата, юнаците подхващат тъжни прощални песни. Много от изпращачите не крият искрените си сълзи. „Нито една раздяла в живота ми не е била толкова трудна, колкото тази“ – признава пред читателя Е. П. Южаков[35].

Но естествено, българите не могат да посрещат и изпращат така гостоприемно и емоционално всички руски войски, които преминават през градовете и селата по време на войната от 1877–1878 г. Разбира се, първоначално те са изпълнени със съчувствие към руснаците, поднасят им хляб и сол, черпят ги с ракия и вино, гощават ги с месо, плодове и зеленчуци. Но празникът не може да продължава вечно – българският земеделец е спестовен и преди всичко загрижен за съдбата на собственото си семейство. А тук изведнъж се появяват един след друг десетки хиляди освободители, всеки ден искайки едно или друго, вярно, предлагайки в замяна рубли, но за какво са им те, ако утре домочадието започне да умира от глад поради липса на храна.

Отношението на българите към руснаците лека-полека започва да се променя[36] и поради факта, че заедно с обикновените руски войници пристигат крадливи интенданти и нахални снабдители, които искат да измамят местните жители и да забогатеят. Разорение причинява не само турската войска, но и руската с тази разлика, че за турците се използва думата „грабеж“, докато за руснаците – „реквизиция“. Оплакванията на руските интенданти от българското търгашество в повечето случаи са чисто лицемерие и изразяват техния

---

[34] *Парфений монах* [Агеев Петр]. Вж.: Сказание о странствии и путешествии по России, Молдавии, Турции и Святой Земле постриженика Святыя Горы Афонския инока Парфения в четырех частях. Ч. 2. М., 1855, 48–49, 54–55.

[35] *Южаков, Е. П.* Цит. съч., с. 200.

[36] *Воейков, В. В.* Цит. съч., с. 77. Ротмистърът отбелязва, че там, откъдето руските войски минавали за първи път, българите ги посрещали радушно, а там, откъдето по-рано били минавали други, казвали, че нищо не е останало по домовете – турците взели всичко, а в знак на неопровержима истинност на думите си почуквали с нокът по зъбите си.

стремеж да си натъпчат джобовете, възползвайки се от разликата между реалната изкупна цена и мнимата отчетна.

Така все повече се приближаваме към ужасното лице на всяка война, без значение на колко благородни цели служи тя и с какво име ще влезе в историята. В апела на руския император Александър II, отправен на 10 юни 1877 г. към българските жители, на всеки християнин се гарантира защита от страна на руските воини срещу всяко насилие. „Нито един косъм няма да падне безнаказано от главата му – се споменава в апела, – нито една частица от имуществото му няма да бъде открадната от мюсюлманин или от който и да е, без веднага да последва възмездие [...]“ И още: „Животът, свободата, честта, имуществото на всеки християнин, без значение към коя църква принадлежи, ще са еднакво осигурени“[37]. Няма съмнение, че император Александър II се е ръководел от най-топли чувства към българския православен народ и е искал всичко наистина да се случи така, но военната действителност винаги се оказва по-тежка от благородните призиви и намерения. За първи път в историята на българските земи идват едновременно над 200 хиляди руски войници, сред които са най-различни хора: бедни и богати, умни и глупави, добри и лоши, милосърдни и жестоки, благородни и подли, светци и мръсници, скромни и нагли, честни и крадливи, целомъдрени и развратни, спокойни и избухливи, миролюбиви и насилници, такива, които са изпълнени с чувство за свещен дълг – да освободят българите от робството, и такива, които се отнасят към този дълг абсолютно равнодушно.

Нито един апел не може да защити мирното население от ужаса на войната, от смъртта на близки хора и от загубата на имущество, от кражбите и насилието на онези, които се възползват от военния смут да грабят. Именно поради това се е появила мъдрата руска поговорка: „Един воюва, друг благува“. Разбира се, турците са главните виновници за нанесените щети, за смъртната заплаха, за загубата на всичко натрупано. Освободителната война за Русия изобщо не е приятна разходка – тя продължава повече от очакваното и благополучният изход от нея понякога предизвиква съмнение. Изходът от войната кара българите отново да си спомнят вековната народна истина „не вярвай на очите си“ – той изостря типичната за българския национален характер недоверчивост. Причините за съмнение в неизбежно настъпващото освобождение са напълно основателни. Българите са преживели случващото се неведнъж и паметта за това е още жива в съзнанието на бащите и дядовците им, уталожила се е в гените на народа. Руските войски се появяват на границата на Османската империя, преминават Дунава, бият се с турците, пробуждат у българите надежда за свобода, но след това си тръгват. Руската армия оставя след себе си разорени от войната земи и принуждава българските си съратници да напуснат своята родина, за да се спасят от разлютените турци. Така е през 1806–1812 г., същото се случва и по време на войната от 1828–1829 г., повтаря

[37] *Крестовский, В. В.* Собр. соч. Т. 5, с. 124.

се и по време на Кримската война от 1853–1856 г., може да се случи за пореден път и през войната от 1877–1878 г.[38]

Много точно отбелязва всичко това Ф. М. Достоевски: той пише за психологията на българина, който се страхува от предишните си господари, турците, и си мисли, че „ей сега те ще се върнат и веднага ще разберат, че съм помагал (на руснаците – б. м., И. И. К.)“. По думите на писателя, именно поради тази причина българинът започва да гледа изпод вежди руснаците, т.е. да се сдържа, запазвайки съмненията и горчивите размисли дълбоко в себе си[39]. На това обръща внимание и писателят С. С. Окрейц, който обаче не успява да обясни странното поведение на българите, които могат с часове да седят до огнището, втренчено да гледат огъня, като мислят за свои си работи, и да отговарят на зададените им въпроси без желание и с по една дума[40]. А българинът има за какво да мисли, понеже руската кавалерия изпотъпква посевите му не по-зле от турската, руските снабдители реквизират воловете му като животинска тяга за армията, но често забравят да му ги върнат след това, оставяйки българския земеделец без единствения му източник на прехрана. Освен това, на руските войски е заповядано при отстъпление да изземат от българите сеното, сламата, фуражното зърно и другите му запаси, за да не остане нищо за турците[41]. Само че не остава нищо и за българите, заради чието освобождение е цялата тази война. Ето защо много българи отвеждат високо в планините останалите им волове, коне и овце. Те крият от снабдителите и фуража, за да има с какво да се храни добитъкът през зимата.

Макар че руските интенданти плащат на българите за продоволствията и животинската тяга по-малко, отколкото записват в отчетните документи, те все пак им плащат. Много по-лоши са мародерствата на руските войници, които са предизвикани от глада, настъпил заради кражбите и бездействието на собствените им снабдители. В. Ю. Немирович-Данченко с доза хумор описва един подобен епизод от войната. Подофицер хваща двамина от своите войници, които крият зад гърба си уловена кокошка. „Надявам се, че кокошката не е българска?“ – строго пита той мародерите, на което те, подсмихвайки се хитро, бързо отговарят: „Съвсем не, Ваше Благородие! Кокошката си е съвсем турска! Защото на български кокошка е „курица“ (р. кокошка – бел. на прев.), а турската дума е „кокошка“*. В други спомени за войната от 1877–1878 г. един командир на корпус пита откъде казаците карат толкова голямо стадо овце,

---

[38] *Немирович-Данченко, В. И.* Год войны... Т. 2, с. 245.

[39] *Достоевский, Ф. М.* Дневник писателя. 1877. Ноябрь. Самый лакейский случай, какой только может быть. – Във: Полное собр. соч. в 30-ти томах. Т. 26. Л., 1984, 73–74.

[40] *Окрейц, С. С.* На войне и дома. СПб., 1880, с. 118.

[41] *Крестовский В. В.* Собр. соч. Т. 5, с. 317. Бел. № 1.

* Българите не използват думата „курица“, а вместо нея звукоподражателната дума „кокошка“, която наподобява кудкудякането на птицата. Руската дума „курица“ звучи неприлично за българите.

а казашкият уредник бързо съобразява ситуацията и, без да му мигне окото, докладва, че стадото е от поречието на Дон. Това предизвиква умиление у доверчивия старец, който се възхищава от предвидливостта на кавалерията и се оплаква от безхаберието на руската пехота[42].

Подобни случки със сигурност не са рядкост по време на войната. Очевидно най-неприятни са случаите, когато редови войници, като виждат, че снабдителите крадат от българите и остават безнаказани, съвсем се разпасват и с лекота отмъкват някое друго прасенце от български селянин или сребърните пафти от кръста на беззащитна българка[43]. Вероятно друг смисъл се крие и в умилително разказаните от руски военни кореспонденти случаи на самоотверженост от страна на мнозина българи, които заедно със своите волове, коне и каруци следват руската армия, като превозват ранени и боеприпаси. Може би в някои от тези случаи липсва самоотверженост: българските селяни следват „братушките“ заедно с животните си единствено от страх, че след края на войната ще забравят да им върнат реквизираното имущество. А когато българският селянин остане без вола или коня си, негов основен, а най-често единствен източник за прехрана, той е обречен на безнадеждна нищета.

Мародерстват и самите българи, което е обяснимо от чисто човешка гледна точка. Останали без покрив и имущество заради артилерийски обстрел или турски погром, българите получават и двете, като се настаняват в изоставените с цялата покъщнина турски домове. По-неприятно впечатление правят българските нападения на турските бежанци, по време на които от бежанците се взема добитъкът и най-ценните вещи. Още повече че това се случва на територия, заета от руската войска, т.е. намираща се под нейна защита. Тази „реквизиция“ българите оправдават със старозаветното правило „око за око, зъб за зъб“. Щом турците са ни грабили, смятат те, то и ние имаме пълното морално право да им отнемем онова, което им принадлежи. Разбира се, руското командване не може да не обръща внимание на това „обърнато“ мародерство и насилствено въвежда ред. Тогава българите започват да твърдят, че не плячкосват, а само си вземат обратно откраднатото от турците имущество. Доста често това си е откровено хитреене, което понякога бива разкрито. В. И. Немирович-Данченко разказва колко хитро постъпва генерал Духонин в Ямбол: той събира в един вътрешен двор всички иззети от турците волове, след което пуска българите вътре един по един, за да посочат своя добитък. Накрая се оказва, че най-красивите и силни животни имат по няколко стопани, като сред изхитрилите се е и един български свещеник, който постъпва досущ като хората от паството си[44].

Случват се и доста по-неприятни неща, като например организирането на български разбойнически чети, които действат на освободената от властта

[42] *Немирович-Данченко, В. И.* Год войны… Т. 2, с. 252.

[43] Пак там, с. 251.

[44] Пак там, с. 224.

на турците земя и се представят за снабдители, уж изпратени от руски военачалници да реквизират от българското и турското население оръжие, пари, добитък и продоволствия. Такава например е шайката, водена от Иван Гицев, която действа в село Караесен, на границата между Свищовски и Търновски окръг. В нея има хора от различни села, които са от различни социални слоеве: сред разбойниците са бакалинът Петър Иванов, учителят Георги Попрадев от село Патреш, свещеникът Йордан Харизанов от село Мекиш, както и обикновени хора от други села. Четата има добре организирана структура и действа съгласувано. Водачът наричал себе си командир, свещеникът бил в ролята на ковчежник, учителят изпълнявал функцията на писар, а останалите били редови четници. Четниците извършвали нападение на поредното село по изпипан сценарий. Гицев първо викал при себе си селския старейшина – мухтарина, свиквал събрание на селото и обявявал „руски закон“, според който селяните трябвало да предадат толкова оръжие, пари, храна, волове и коне, колкото било нужно на руската армия. Тези, които роптаели или не се съгласявали, били бити с камшик без пощада. Още по-лошо било положението в турските села, в които Гицев карал най-видните турци да му целуват ръцете и краката пред всички, биел с камшик първенците на селския площад, след което ограбвал къщите на турските богаташи, като често убивал членове на семействата им[45].

Можем да си представим колко българи и турци успява да настрои срещу руснаците четата на Гицев с прословутия им „руски закон“.

Изключително отрицателно мнение за освободителната армия създават съюзническите румънски войски под командването на княз Карл. Те се отнасят към българите като към население на враждебна страна: откарват отвъд Дунава цели стада добитък, отнасят останалите запаси от зърно, отвеждат българските селяни да работят против волята им в Румъния. Вмъкналите се в Плевен румънски войници се втурват да грабят богатите български къщи, въпреки че стопаните им посочват изрисуваните с тебешир кръстове на входните врати.

Търсейки ценни вещи, румънските мародери обикалят навсякъде, разбиват заключени сандъци и ковчежета, пребиват българи и изнасилват жените им. След като влязат в града, руските войници са принудени да прогонват своите съюзници с камшици. Българските жени са подложени на насилие от страна на румънците и в други освободени от турците градове, в които е въведено вече руско управление: Никопол, Лом-Паланка, Рахов. Това води до конфликт между руското и румънското военно командване. Руският комендант на Плевен не издържа своеволията на съюзниците и ги прогонва от града. На всичкото отгоре, румънските войници и офицери си създават вредния навик да гуляят в българските кръчми, без да плащат и да шамаросват срещнатите българи.

---

[45] *Крестовский, В. В.* Собр. соч. Т. 5, 336–337.

Румънските „освободители“ хвърлят по улиците турски гранати, от взривовете на които пострадват много местни жители. В село Гиген те разстрелват български селянин, който оказва съпротива на принудителното изземване на вола му за кухнята на румънските офицери[46].

Поради това действията на румънските „освободители“ предизвикват сред българското население единствено омраза. Българите започват да гледат подозрително и на руснаците, въпреки че причините са малко по-различни. Липсата на ясна социална диференциация в българското общество, както и еднаквото безправие на българите пред турците пораждат у тях чувство за равенство в националната им среда. С появата на освободителите и прогонването на турците би трябвало всичко драстично да се промени, но какъв ще бъде новият живот? Българинът не може да повярва в собствената си свобода, след като е бил под вековно турско робство. Ф. М. Достоевски много фино успява да вникне в психологията на българина, като пише, че българинът изпитва съмнения дали действително руснаците са негови истински братя, а не нови господари, дошли на мястото на старите[47]. И опасенията на българина до голяма степен се оправдават. По време на Кримската война българинът Сава Филаретов, който тогава учи в Русия, издава джобен руско-български разговорник, с помощта на който руските войници да могат да разговарят с местното българско население[48]. По време на руско-турската освободителна война от 1877–1878 г. този разговорник е преиздаден в по-разширен вид, но, уви – според В. И. Немирович-Данченко ролята на разговорника е иззета от камшика, който веднага се пуска в действие. При това се прилага така наречения „удар през главата“, при който камшикът се увива около главата, като оставя отпечатък на лицето.

Според писателя българите по това време не са били едва ли не само от мързеливите. Камшикът се използва в случаите, когато българите отказват да продават фураж на търговците или на превозвачите. Може да го изпита и „братушката“, който се хвърля към руския офицер с протегната ръка за приветствие на освободителя. Понякога камшикът влиза в действие и само за профилактика, за да може местното население веднага да усети твърдостта и решителността на новата власт. В. И. Немирович-Данченко разказва за един „храбър“ генерал от кавалерията, който се хвалел с навика си при превземането на поредното българско село веднага да мине под камшика цялото мъжко население в него[49]. Подобни действия се извършват и след освобождението от османско иго. Един руски офицер се разхожда из Пловдив

---

[46] *Немирович-Данченко В. И.* Год войны... Т. 2, 35–36, 252–253.

[47] *Достоевский Ф. М.* Цит. съч., с. 74.

[48] *Филаретов, С.* Карманная книга для русских воинов, находящихся в походах против турок по болгарским землям. СПб., 1854. Второто издание на „джобната книга“ излиза в навечерието на войната от 1877–1878 г.

[49] *Немирович-Данченко, В. И.* Год войны… Т. 2, с. 250, 263.

и не му допада, че минаващият покрай него българин не му се покланя – офицерът го сграбчва с две ръце и започва да го налага, без да обръща внимание на отчаяните викове и ридания на жената на българина. Някакъв руски капитан никога не се разделял със своя камшик – ядял, пиел и спял с него. Когато отвратителните му постъпки са осъдени от вестник „Българан“, разярен той започва да засипва редакцията с телеграми, пълни с най-цветущи псувни (които вестникът публикува без коментар), арестува смелия журналист заедно със застъпилите се за него видински съдия Маринов и славния войвода Цеко. Съдията полудява в затвора, а войводата, когото офицерът бие публично, ридае като дете от унижение, защото в миналото никой от турците не е посмявал да вдигне ръка срещу него[50].

В. И. Немирович-Данченко много точно нарича такива руски господа „деспоти, присадени на девствената българска почва“.

Постоянните контакти с българите по време на руско-турската война от 1877–1878 г. неизбежно би трябвало да накарат руските освободители постепенно да осъзнаят що за народ освобождават, какви качества притежава той и какви типове национален характер има сред него. Това продължително запознанство с „братушките“ води до бавна и закономерна еволюция в мнението на руснаците за българите. Ако в началото руските войници в Северна България не намират видими разлики между „братушките“, турците и молдовците, то по-късно те се научават да произнасят с уважение думата „булгар“[51]. По-късно те започват да разбират, че българският народ е различен и че в него, както и във всеки друг народ, има всякакви хора и че разликата може да зависи дори от района на страната. За ролята на района пише и М. Ладиженски, който се позовава на чуждо мнение, като посочва, че западната част на България е слабо заселена, населението се занимава предимно с животновъдство, живее в мрачни долини сред високи и стръмни урви и планини, и води почти отшелнически начин на живот. Що се отнася до източната част, то там живеят съвсем различни хора, които са дейни и трудолюбиви земеделци[52]. Съществуват сякаш два типа българи, които не си приличат, все едно са два различни народа. Така българите от села като Драгоево и Смядово са приветливи, добродушни и гостоприемни, докато тези от смесените с турци села са мълчаливи, затворени и алчни.

По същия начин в българското общество съществуват и два социални полюса: заможните отвъд балкански българи, които живеят в богати и почти луксозни къщи, и бедните селяни около Дунава, които живеят в мизерни колиби[53]. Изглежда, сякаш последните трябва да ликуват, когато виждат напредващата

---

[50] *Немирович-Данченко, В. И.* После войны..., 94–97.

[51] *Немирович-Данченко, В. И.* Год войны... Т. 1, с. 34.

[52] *Ладыженский, М.* Цит. съч., 22–23.

[53] *Калиганов, И. И.* Болгария и болгары глазами русских в XIX столетии (В период русско-турецкой войны 1877–1878 гг. и до нее). – Във: Славянский мир в третьем тысячелетии…, 49–51.

руска армия, която им носи освобождение от турците. Но логиката на умния и проницателен читател в случая неочаквано ще даде засечка. От турските зверства и насилие, от техния грабеж и несправедливост страдат най-вече българите, които живеят в богатите и процъфтяващи райони. На тях турците има какво да им вземат: луксозните къщи, спечелените богатства, красивите и чистоплътни жени и дъщери. А какво да вземат от българските бедняци покрай Дунава? Кацата със зеле, вонящите овнешки кожи или отдавна некъпаната жена? Турците предпочитат да живеят извън бедните райони на България и избягват да влизат в домовете на тамошните българи. Последните имат малко допирни точки с турците и си живеят безпросветния живот. Те се отнасят към руските освободители с безразличие или дори с чувство на обремененост.

Тук показателен е преразказаният от В. И. Немирович-Данченко разговор между руски офицер и дунавски селянин, при когото руснакът е останал да пренощува:

„– Кои са по-добри – руснаците или турците?

– И руские-братушки хороши и турци хороши... Турци-те сичко земят и братушки сламу и ляп земют“ (т.е. „турците всичко вземат и братушките вземат сламата и хляба“).

– Нима сте доволни от турците?

– Те лошо не са ни сторили… Вземат само данък, а пък ако те ограбят понякога… То и братушките така...

– Как така да не са сторили лошо, а на Балкана и зад Балкана колко хора са изколили?

– Че как да не ги колят, като срещу султана въстават…“[54].

Освен дунавските българи, противоречиво към руснаците се отнасят и жителите на Габрово, и жителите от Плевенско, където турците се появяват рядко и българите живеят по-спокойно. Трудно е да се каже на кого те съчувстват повече – на руснаците или на турците.

Особено внимание трябва да се обърне на руската представа за българската алчност и скъперничество. За това като че ли свидетелстват много руски автори, които са се срещнали очи в очи с българите. Така например споменатият вече служител в руското консулство в Букурещ А. М. Спиридов, който вероятно се сблъсква с българските търговци и преселници в града и Дунавските княжества, пише, че българите не просто са пестеливи, но дори са скъперници[55]. Аналогичен извод косвено прави и Е. П. Южаков, който забелязва неохотата, с която българите дават пари назаем, и участникът във войната от 1877–1878 г. генерал А. Ф. Рьодигер, който споделя наблюденията си за българското скъперничество[56].

---

[54] *Немирович-Данченко, В. И.* Год войны... Т. 2, с. 67, 248.

[55] *Спиридов, А. М.* Цит. съч., с. 195.

[56] *Южаков, Е. П.* Цит. съч., с. 208; Русский орел на Балканах. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. глазами ее участников. Записки и воспоминания. Состав. Н. В. Ильина и Л. Я. Сает. М., 2001, 51–52.

По-късно внимателно вглеждащият се в българите В. И. Немирович-Данченко недвусмислено констатира, че алчността е като че ли единственият български порок, който има своите основателни причини. По думите му дори по-патриотично настроените българи сами укоряват своите съграждани за алчността им[57]. За това тръби по време на войната от 1877–1878 г. цялата руска преса, която обвинява българите, че се опитват да свалят три кожи от своите освободители за хранителните запаси, фуража и впрегатния добитък. Посредническата фирма на Новоселски, която се занимава с осигуряването на Действащата Дунавска руска армия, изпраща специална телеграма, пълна с упреци към българите за тяхната алчност и хищничество[58]. При това надуването на цените не е само по време на бойните действия, но и след края на войната: във Варна например за пътуване с файтон по това време искат една сребърна рубла[59].

Тези факти на пръв поглед са неопровержимо доказателство за основателността на изводите относно българското скъперничество. Но не всичко, което виждаме на пръв поглед, се оказва вярно в крайна сметка. При проверка обвиненията на Новоселски се оказват лъжливи и неоправдани. Трябва да се вземе предвид и започналото по време на войната от 1877–1878 г. масово обедняване на българското население. В Северна България граждани и селяни на практика остават без хранителни запаси и зимнина. Царевичните и житните ниви са изпотъпкани и изпоядени от турската и руската конница. Поради липсата на обикновен фураж конете на руските кавалеристи ядат сламата и царевичните стъбла, с които са покрити българските къщи. В самите къщи липсва каквато и да било храна: овцете са реквизирани или откраднати, прасетата и кокошките отиват във войнишките казани или огньове. Особено тежко е положението на българските бежанци от Южна България. При отстъплението на генерал И. В. Гурко от тази част на страната под натиска на армията на Сюлейман паша турците посичат 50 хиляди българи, а още 200 хиляди са принудени да бягат, като изоставят цялото си имущество и се превръщат в абсолютни бедняци. Българските градове и села, през които преминава огненият вал на войната, са ужасна гледка: няма къща, в която да не се въргалят полуизтлели трупове, няма двор, в който да не личат следите от сполетелия ги ужас[60].

Останалите без покрив бежанци измръзват по улиците на Габрово и Севлиево. Въпреки типичната за българина любов към челядта му, нерядко родителите са принудени да захвърлят децата си на произвола на съдбата, след което децата им умират от глад като сирачетата. Често възникват сърцераздирателни сцени, когато облени в сълзи жени наобикалят руските войници, молейки ги за парче хляб за гладните си деца. Отчаяни, хората са готови да работят за мизерни пари: в Ловешкия край бежанците се съгласяват да ра-

[57] *Немирович-Данченко, В. И.* Год войны… Т. 2, 262–263.

[58] Пак там, т. 1, с. 135.

[59] *Немирович-Данченко, В. И.* После войны…, с. 24.

[60] *Немирович-Данченко, В .И.* Год войны... Т. 2, с. 185.

ботят за 20 копейки на ден. При това и тези нищожни пари се обезценяват много бързо, както винаги се случва по време на война, заради галопиращата инфлация. Цените на стоките от първа необходимост, в това число и на хранителните продукти, скачат тройно и дори четворно.

Трябва да се отчете и фактът, че по време на война доставката на стоки се осъществява много нередовно, тъй като по-голямата част от пътищата са претъпкани от преминаващите войски, впряговете с оръдия, каруците с муниции и ранени. Освен това по българските земи с търговия на едро по това време се занимават евреите, които изкупуват евтина стока от дюкяните на българите и ѝ слагат много високи цени[61]. След като получават суров урок, оцелелите български продавачи масово вдигат цените на останалите запаси, като се опитват да не ги пускат евтино**,** за да могат да оцелеят сред безмилостната конкуренция.

Също така трябва да напомним, че по-голямата част от българските търговци са бежанци от южната част на страната, които успяват да спасят от турците само малка част от предишното си благосъстояние и които се опитват да възвърнат загубите си за сметка на потребителя. При това, според оценката на В. И. Немирович-Данченко, българските търговци, които са изместени от градовете от евреите в тогавашния „шеметен водовъртеж на мошеничество и лакомия в оргията на *Шейлоковци и Картушовци*“, са и най-добросъвестните[62]. Наблюденията на участници в освободителната война от 1877–1878 г. потвърждават данните на А. М. Спиридов за умението на българите да въртят търговия (вж. по-горе). „Братушките“ учудващо бързо съумяват да се издигнат от пепелта и бедното българско дюкянче, в което цялата стока се състои от няколко фунта свещи, шепа тютюн, кутии със сардини и кибрит, буквално за половин ден може да предложи на купувачите взетия от руските войници турски ориз, ароматен мед, овнешки бут или измършавели кокошки. А след месец в лавката вече може да се намери всичко, каквото ти сърце поиска. Важно е и самочувствието на българите, които се смятат за умели търговци. На шега те се наричат „балкански евреи“ и с доза самохвалство твърдят, че след отмяната на турските ограничения успяват да изместят еврейските търговци от пазара[63].

Затова обвиненията срещу българите в търгашество, алчност и стремеж да измъкнат колкото се може повече пари във военните условия може да се

---

[61] Пак там, с. 258, 262; *Крестовский, В. В.* Собр. соч. Т. 5, с. 93; *Воейков, В. В.* Цит. съч., с. 8. Тези и други руски писатели и журналисти обръщат внимание на това, че снабдяването на войските и търговията на едро попадат в ръцете на дружеството на Хрегер, Хорниц и Коган (а по-късно на Варшавски), които не познават граници в стремежа си да се облагодетелстват, колкото се може повече от войната и заради това слагат нереално високи цени на всички стоки и услуги.

[62] *Немирович-Данченко, В. И.* Год войны... Т. 2, с. 263.

[63] *Амфитеатров, А.* Страна раздора. Балканские впечатления. Изд. 2-ое. СПб., 1907, с. 54.

сметнат за неоснователни. Високите цени, определени от българите, се влияят от условията на пазара и от желанието им да възстановят поне частица от загубеното по време на войната благосъстояние. Що се отнася до посоченото скъперничество и нежеланието на българите да дават пари назаем, то и за това може да се намери обяснение. То отчасти присъства в думите на Е. П. Южаков, който след като написва, че българите с нежелание се разделят с парите си, добавя, че причината за това е неувереността им „какво ще се случи утре с тях самите заради постоянното заяждане и насилието от страна на турците“[64]. За това свидетелства и монахът Парфений, който съобщава за оплакващите се от постоянното разорение от страна на турците българи. Ако се вслушаме в разказите на местните жители, то съдбата им може да бъде сравнена с тази на Сизиф: тъкмо стъпят на краката си и оправят домовете си, тъкмо развъдят животни и насадят градина, и войната отново започва; някои отново се спасяват с бягство във Влашко, други попадат в ръцете на турците и против волята си се оказват нейде дълбоко в империята, а домовете им отново са подпалени от турците, добитъкът е изклан и изяден, а градините и нивите са опустошени[65].

Това обяснява защо и днешният българин е толкова пестелив, защо заделя всяка стотинка, за да изпълни главното си жизнено предназначение – да си построи къща. Защото не може да се живее без къща, а колко нови къщи на мястото на опожарените от турците се е наложило да построят предците му по време на петвековното иго! Затова повърхностното мнение на руснаците от XIX в. за българското скъперничество трябва да се признае за погрешно. Българинът е икономичен и пестелив, но не е стиснат – по-скоро може да бъде наречен „къщоспестовник“. В славянския свят той заема своето място между по немски пресметливия чех и неудържимите прахосници и гуляйджии сърби, руснаци и поляци. Ето защо не е лошо руснаците да вземат пример от пестеливия българин...

Безграничното желание на българина да възстанови загубения си дом и имущество е осъществимо само чрез изключително трудолюбие, постоянство и упоритост. Трудолюбието на българите се отбелязва от много руски автори от XIX в. За него говори например монах Парфений, като добавя, че всички български земи се обработват, а в страната процъфтява отглеждането на пшеница, градинарството и даже копринарството. В. А. Сологуб нарича българите „народ, богат на трудолюбие и земеделски земи“[66], а ученият А. Н. Пипин твърди, че благоденствието на българите говори „само за трудолюбието на един народ, който е успял да постигне благосъстояние, въпреки всички неблагоприятни условия [...]“[67]. Според наблюденията на В. И. Немирович-

[64] *Южаков, Е. П.* Цит. съч., с. 208.

[65] *Парфений монах* [Агеев Петр]. Цит. съч. Ч. 2, с. 47.

[66] Пак там, с. 51; *Соллогуб, В. А.* Дневник высочайшего пребывания императора Александра II за Дунаем в 1877 г. СПб., 1878, с. 40.

[67] *Пыпин, А. Н.* Наша печать и болгарские дела…, с. 882.

Данченко българинът работи от зори до мрак, никога не може да бъде видян със скръстени ръце, а това се отнася и за жена му, сестра му и дъщерите му. Българските момичета и момчета започват да се трудят десетгодишни и затова в страната практически няма крайно бедни. Но едновременно с това, както отбелязва писателят, българинът се въздържа от увеличаване на добитъка си, тъй като прекрасно съзнава, че той ще стане плячка на черкезките крадци[68].

Упоритостта е характерна черта и за българския търговец, който е готов да стои в магазинчето си денонощно, по което коренно се различава от турчина. На последния му стига да продаде стока за 7–8 франка, за да затвори магазина и да отиде да си пие кафето, докато българинът не си определя таван на печалбата, а се опитва да изкара колкото се може повече[69]. Според В. И. Немирович-Данченко именно тази упоритост спомага страната бързо да се излекува от ужасните военни рани. На пръв поглед не може да се каже, че през България съвсем наскоро е преминала опустошителната огнена вихрушка на руско-турската война от 1877–1878 г. Навсякъде блестят белосаните стени на къщите, покривите са покрити с нови керемиди, които сякаш ви се усмихват отдалече, дворовете са оградени с каменни огради, на ливадите и в долините пасат огромни стада овце, биволи и кози[70]. А доскоро всичко е било съвсем различно: пълна запуснатост, няколко поредни години без реколта, които се падат точно след войната, въвеждане на тежки данъци плюс заболяване на лозята от филоксерия. Тогава българският селянин яде месо само два пъти в годината – обикновено храната му се състои само от хляб, в който той прави дупка, за да пъхне сладък червен пипер. Няма как да бъде иначе, тъй като гигантската вихрушка на войната засмуква цялото оскъдно селско имущество, като прави селяните по-бедни от просяци[71].

Тайнствеността и умението да се държи езикът зад зъбите е още една черта от българския национален характер. След като страната е освободена от турците, българите скриват от руските власти, че по течението на река Искър има златоносни пясъци. Самите българи не престават да промиват злато, но мълчат дружно, сякаш имат сливи в устата, както при турците, така и след пристигането на руснаците. Освен това се оказва, че в полите на Витоша има злато, сребро, мед и каменна сол, за които руснаците нищо не разбират за едногодишния си престой в България[72]. Това качество, описано от В. И. Немирович-Данченко, се потвърждава и в българската история. То добре се изразява в народната поговорка „*По-добре турчинът да не знае колко деца имаш, а гъркът – колко пари“*. Тази поговорка е от XVI–XVIII в., времето, когато турците вземат красивите здрави български момченца, за да

[68] *Немирович-Данченко, В. И.* Год войны… Т. 2, с. 261.

[69] *Немирович-Данченко, В. И.* После войны…, с. 121, 246.

[70] Пак там, с. 249.

[71] *Амфитеатров, А.* Страна раздора…, с. 6.

[72] *Немирович-Данченко, В. И.* После войны…, 6–7.

ги превърнат в еничари, а хубавите момичета – за да напълнят харемите си. Що се отнася до гърците, то по това време те завземат търговията по българските земи и се славят с умението си ловко да измъкват парите на българските селяни. Това се случва без съмнение и преди това, когато България се намира под византийско иго – през X–XII в. Затова умението да си държат езика зад зъбите и да не изпуснат случайна дума се превръща, според нас, в характерна национална черта на българите.

Трябва да обърнем особено внимание на обвиненията от страна на руската преса, че българите са страхливци. Подобно нещо се среща в руските вестници и по отношение на сърбите. Силно впечатление на участниците във войната от 1877–1878 г. прави паниката, която се надига сред българите в Свищов след първия неуспешен щурм на Плевен. Уплашено от възможните турски зверства, българското население в паника се втурва към подвижния мост през Дунав и едва не го повреждa. Българите имат в какво да се съмняват, защото всичко, което се случва по това време, им напомня за трагедиите от минали години: през 1806–1812 г. руските войски превземат Пазарджик, Силистра и Разград, принуждават Русе да капитулира, но след това си тръгват; през 1828–1829 г. освобождават Варна, Силистра, Адрианопол и отново напускат българските земи; а сега, през войната от 1877–1878 г., те прогонват турците от Ловеч и Казанлък и отново отстъпват. А турците извършват жестоки клания в оставените от руснаците градове. По време на войната от 1877–1878 г. жертви на зверствата стават както българи, така и руснаци. Турците режат кожата им на ремъци, режат ръцете и краката на заловените руски войници, напъхват им в устите отрязаните им полови органи, обезглавяват ги пред очите на сънародниците им, които са зад огневата линия, кладат огън върху гърдите на завързаните пленници. Участта на българите не е по-лека: техните вътрешни органи често не биват отрязвани, а направо изтръгвани, турците не само изнасилват българските жени и момичета, но ги убиват по време на изнасилването. Любимото забавление за башибозуците е да се състезават помежду си кой по-ловко и бързо ще разкъса новородено българче като го хване за двете крачета[73].

Именно по тази причина много от българите (сякаш опровергавайки мита за българската алчност) са готови на всичко, за да заслужат освобождаването на родната си земя от турците, помагат на руските освободители по всички възможни начини, често с оръжие в ръка. Българският водач на руските войски Ночо Вълчев и пътуващият с него старец отказват пари, като последният обяснява постъпката си по следния начин: турските главорези от армията на Сюлейман паша изколват всичките му деца в селцето Имитли, след като руските казаци се оттеглят от него. Габровци губят голяма част от товарните си животни, докато превозват с тях ранените, снарядите и муниционите, като оста-

[73] *Немирович-Данченко, В. И.* Год войны… Т. 1, 8–9, 19–20, 71, 219.

ват на ръба на разорението. Но те не се озлобяват, не роптаят и не се оплакват от съдбата си, приемайки загубата като изпълнение на нравствения си дълг[74]. Жителите на селата безвъзмездно предават в ръцете на руските войски воловете, овцете и пшеницата си; известен е случай, в който такъв подарък попада в ръцете на безскрупулен снабдител, когото българите погрешно вземат за представител на руската армия. А той, доволен от удобния случай, продава на армейците полученото даром на главозамайваща цена[75]. Колкото до храбростта на шестхилядното Българско опълчение, то тя не подлежи на съмнение: почти всеки четвърти (около 1400 души[76]) загива, проявявайки, по думите на генерал Н. Г. Столетов, невиждан героизъм.

Точно същото се отнася и за обикновените български селяни и селянки, които носят вода и храна на руските войници на позициите им под убийствения огън на турците и изнасят оттам ранените. В една от заповедите на И. В. Гурко за българските опълченци се казва: „Вие веднага се проявихте като такива герои, че цялата руска армия може да се гордее с вас“[77].

Стремежът на българите да получат образование приковава вниманието на руското общество от XIX в. Преди Освобождението на България от османското робство около хиляда българи получават образование в Москва, Одеса, Санкт Петербург, Кишинев и Киев. Според В. В. Крестовски потребността от просвещение се е отразила в душата на славянското българско племе с неудържима сила. Последният грош, запазен от алчността на турците, се дава за учредяването на училища, младите българи си проправят път към Русия, за да „почерпят просвещение от родния извор и да го разпространят по българските градове и села“. Е. П. Южаков отбелязва, че за образованието на децата си българите са готови да дадат всичко. Според наблюденията му броят на учениците в българските училища значително превъзхожда този в гръцките училища. В един град като Кукуш само в началните класове се обучават 250 българи – пет до десет пъти повече, отколкото в гръцките училища. Казват му, че в целия град няма да

---

[74] Пак там, с. 143; т. 2, 83–84.

[75] Пак там, т. 2, с. 258.

[76] Числеността на Българското опълчение в периода на Освободетелната война от 1877–1878 г. е между 900 и 4300 души, но това са зачислените на доволствие български бойци, а към тях се присъединяват и „нещатни“ въоръжени доброволци от местното население. С това се обясняват и някои разминавания в посочените от авторите цифри. Това се отнася и за загубите сред българските опълченци и доброволци. Вж.: *Немирович-Данченко, В. И.* Год войны… Т. 2, с. 253; *Иванов, И. С.* Болгарское ополчение и его сформирование. СПб., 1889, с. 14; *Овсяный, Н.* Болгарское ополчение и Земское войско. СПб., 1904, с. 49, 54–55, 147–156; *Язаров, Г.* Формиране на Българското опълчение. – Във: Руско-турската освободителна война. 1877–1878. С., 1977, 66–76, 72; *Фролова, М. М.* Болгарские вооруженные отряды в русско-турецких войнах XIX в. – Във: Россия и Болгария. К 125-летию русско-турецкой войны 1875–1878 гг. М., 2006, 77–78.

[77] *Немирович-Данченко, В. И.* Год войны... Т. 1, с. 41, 45, 60–61, 73, 78, 84; т. 2, с. 259; *Фортунатов, П. К.* Война 1877–1878 гг. и освобождение Болгарии. М., 1950, с. 94.

се намери нито едно българско момче, което да не може да чете. Освен може би в съвсем бедните български семейства...[78] Ю. И. Венелин пише, че „Буквар‍ът“, който е издал през 1824 г. българският просветител Петър Берон, се отличава с рядко съвършенство. Той твърди, че „не е виждал нито един руски буквар, който да може да сравни по достойнство с тази книга“[79].

Стремежът на българите към образование е толкова голям, че много от тях го смятат за нещо, което се подразбира. Ето защо по време на освободителната война от 1877–1878 г., когато българите разпитват руснаците за Русия, отказват да повярват, че в страната на освободителите милиони хора не умеят да четат, нито да пишат, т.е. направо са неграмотни. „Как може такова нещо, недоумяват българите, та нали няма турци в Русия [...]“[80]. Освен това българите се отличават не само със стремежа си към образование, но и с определени способности за усвояване на знания. А. М. Спиридов пише, че на представителите на този народ „лесно им се отдават чуждите езици, науката и изкуството“[81]. Руските власти обаче се отнасят с известно недоверие и донякъде със снизходителност към появяващата се българска интелигенция, което като цяло е напълно разбираемо: прекалено големи са пропуските в знанията на българските юноши, които пристигат, за да се учат в престижните руски университети. Та нали в българските земи преди освобождението от османско робство няма строга система на образованието в училищата, няма достатъчно училища, няма и професионални учители. Всичко това създава предпоставка за възникване на чувство на високомерие, надменност и грубо поведение в недотам културната прослойка на руското общество.

В годините след освобождението на страната от османско робство и временното пребиваване на руска администрация и руски военни инструктори в България, които създават българската армия, постепенно се увеличават случаите на безобразия, които отблъскват българите от освободителите. Заедно с носещите избавление от турците руски войници в България насила влиза непознатата и чуждата за българите система на социални отношения в царска Русия. Тя има достойнства и недостатъци, но в условията на война и в първите следвоенни години на очи се набиват недостатъците и българите изпитват на свой гръб някои от тях. Освен вече споменатото мародерство и побои, българите успяват да усетят на гърба си своенравието на руските началници. Сред местното население се разпространява история, в която се разказва как един такъв началник имал намерение да задължи българите да отглеждат ряпа и алабаш и да обработват земята, както това правели руснаците. Когато към него се обърнали за обяснение, се оказало, че самият той не знаел как. Българите се сблъскват и с руското рушветчийство, което се оказва по-страшно от

[78] *Южаков, Е. П.* Цит. съч., с. 198.

[79] *Венелин, Ю. И.* Цит. съч., с. 16.

[80] *Немирович-Данченко, В. И.* После войны…, с. 146.

[81] *Спиридов, А. М.* Цит. съч., 197–198.

турското. В България са носят легенди за млад руски шеф на полицията, който се изхитрил да взема подкупи от живи и мъртви. Невъзможно е да се скрие и присвояването на държавни средства: някои от руските офицери присвояват пари, които се отпускат за издръжката на българските войници. Част от тези държавни крадци с откраднатото си построяват разкошни имения в Русия[82].

Най-обидни са публичните оскърбителни изказвания на представителите на руската власт по адрес на българите. Така например веднъж по време на тържествен обед един от руските генерали, в присъствието на българско, гръцко и турско население, гръмогласно заявява, че всички „братушки" са подлеци и съжалява, че турците не са ги избили до крак. Според него изобщо не е трябвало да избухва война и турците щели да са приятели с руснаците. Много от руските офицери, обучаващи българи, ненавиждат учениците си, наричат ги биволи и се присмиват на най-добрите хора в страната[83]. „След всичките самолюбиви капризи и липса на такт, които сме проявили в освободена България до 1896 г. – пише А. Амфитеатров, – не трябва да се учудваме на това, че в нея има русофоби, а на това, как основната народна маса и най-добрата част от интелигенцията са съхранили в себе си решимост да вярват в Русия, да я обичат и да разчитат на нея. Това е изцяло заслуга на българите."[84]

Според нас това се случва благодарение на онази черта на българския национален характер, която остава скрита за руснаците през XIX в. – трезвия български ум и уравновесеността при изказване на мнение. Българските селяни (които тогава са не само ядро, а преобладаващата маса на българския народ) постепенно започват да осъзнават, че руските „братушки" са също така лишени от права пред своите офицери и могат да получат от тях юмрук или удар с камшик, както и самите българи. Нямало е как да не разберат, че руските войници – селяни от Курска, Рязанска, Орловска и други губернии*, имат свои собствени, макар и не турски, „душмани". Нямало е как да не се види, че сред руските офицери и началници не всички са сатрапи и деспоти – има и други: умни, справедливи, хуманни, които страдат от това, че руските власти в България „са съсипали едно свято дело", които преживяват нервни сривове и които си пускат куршум в главата заради всичко това[85]. Също така е нямало как да не почувстват добротата, сърдечността и отзивчивостта на руските войници – селяни, готови да поделят с бежанците и последния си залък или да осиновят турско сираче. Те тръгват с руската армия с конете, воловете и кару-

---

[82] *Немирович-Данченко, В. И.* После войны..., с. 50, 93, 135.

[83] Пак там, с. 82, 135.

[84] *Амфитеатров, А.* Страна раздора…, 172–173.

* Даваме си сметка, че в състава на руските войски освен войници селяни е имало и казаци, доброволци от различни социални слоеве, еснафи, офицери с дворянски звания, но основната част от освободителите са именно руски селяни, както и основната част на освободения славянски народ – български селяни.

[85] *Немирович-Данченко, В. И.* После войны…, с. 37.

ците си, под град от куршуми започват да изнасят ранените от бойното поле, в разгара на сражението носят на руските войници вода и храна.

И последно. Въпреки честите случаи на неразбиране между руснаци и българи, въпреки обидите от освободителите за една или друга неблаговидна постъпка, българският селянин със своя навик да преценява всичко не може да не се сети, че на всеки умрял за свободата на родината си български опълченец се падат по 130–150 руски войници и офицери – почти 200 хиляди души. И както вече стана дума, сред тях е имало различни хора: богати и бедни, умни и глупави, добри и лоши, милосърдни и жестоки, благородни и подли, светци и мерзавци, скромни и нагли, честни и крадливи, целомъдрени и развратни, спокойни и избухливи, миролюбиви и насилници, както и такива, които са изпълнени с чувство за свещен дълг – да освободят българите от робството, а и такива, които се отнасят към този дълг абсолютно равнодушно.

Българската земя приема всички, без да пита кой и с какви мисли е дошъл в нея и в нея е намерил вечен покой. Но без съмнение добрите сред тях са много повече от лошите, понеже по света няма лоши народи. Ясно е, че този начин на мислене на по-голямата част от българите не може да бъде нарушен от онези продажни български политици, които в течение на 130 години след Освобождението на България от време на време се опитват да разпалват в страната злостен огън на русофобия. Лъжливостта на крясъците на подобни политици за това, че през 1877–1878 г. Русия е била привлечена на Балканите от стремежа си да завладее Босфора, става ясна от факта, че само малко от оставилите костите си на българска земя руски селяни са знаели къде именно се намира Босфорът, както и поради факта, че народът и правителството не са едно и също нещо, а мислите и чувствата им обикновено не съвпадат.

В паметта на руския народ тази война е останала като свещена. Война, която е предприета за освобождението на единоверния братски български народ и която няма за цел този народ да бъде поробен, а да бъде избавен от робство и да му се даде възможност да живее както смята за добре. Тази война е изпълнена с мощния благороден порив на руската народна душа и отбелязания от Ф. М. Достоевски стремеж на народа да се пречисти духовно от всички мерзости, които са се натрупали по онова време в руското общество[86]. Именно поради тази причина, като чували през 1877 г. апела на Александр II за началото на войната с турците заради освобождението на поробения български православен народ, мнозина от руснаците се кръстели и плачели от радост.

Превод от руски език: *доц. д-р Анна Липовска*

[86] *Достоевский, Ф. М.* Дневник писателя. 1877. Ноябрь. Одно совсем особое словцо о славянах, которое мне давно хотелось сказать. – Във: Полное собр. соч. в 30-ти томах. Т. 26. Л.,1984, 80–82.